

**СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНІ Й ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ КОМПОНЕНТОМ-ОРНІТОНОМЕНОМ «ГОРОБЕЦЬ»
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

**SEMANTIC, STRUCTURAL AND LINGUOCULTURAL FEATURES
OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT *SPARROW*
IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE**

Шуленок О.С.,

orcid.org/0000-0001-5268-2726

*аспірант кафедри української мови Інституту філології
Київського університету імені Бориса Грінченка*

У статті досліджено специфіку функціонування українських фразеологізмів із компонентом *горовець*, який є однією з найуживаніших назв диких птахів у вказаних одиницях. Мета розвідки – схарактеризувати семантико-структурні й лінгвокультурні особливості досліджуваних фразеологізмів. Об'єкт фразеології розглянуто в широкому розумінні – до цього проміжного рівня включено як ідіоми, так і прислів'я, приказки, усталені образні порівняння тощо. Завдяки семантичному аналізу, ФО з компонентом *горовець* розподілено за такими групами: риси характеру (позитивні: мудрість, досвідченість тощо; негативні: наївність, недосвідченість, легковажність, жадібність, лінощі, байдужість, боягузтво, невдячність та ін.), зовнішній вигляд (худорба, високий і низький зріст, неохайність тощо), фізичні особливості (вправність, незграбність, слабкість, холод, голод та ін.), емоційні (життєрадісність, неспокій тощо) й соціальні (рівність, нерівність, бідність, стосунки між чоловіком і жінкою та ін.) стани людини. Встановлено, що за структурою українські фразеологізми з орнітономеном *горовець* представлені у формі словосполучень, речень, усталених порівнянь, поєднання одного повнозначного слова з одним чи (рідше) кількома службовими словами. Орнітофразеологізми у формі словосполучення розкласифіковано на основні розряди за морфологічним вираженням опорного слова: іменникові та дієслівні. Фраземи зі структурою речень прокласифіковано на два види: прості й складні. Серед простих речень визначено односкладні (поширені й непоширені) та двоскладні (поширені й непоширені). Складні речення розподілено на складносурядні, складнопідрядні, складні безсполучникові, складні синтаксичні конструкції. ФО у формі усталених порівнянь визначено як ті, що стосуються іменника, прикметника та дієслова. Наведено приклади функціонування аналізованих орнітофразеологізмів у художніх і публіцистичних текстах. Досліджено національно-культурні особливості фразеологізмів із компонентом-орнітономеном *горовець* в сучасній українській мові.

Ключові слова: горовець, орнітономен, фразеологізм, структура, семантика, лінгвокультура.

The article examines the specifics of the functioning of Ukrainian phraseological units with the component *sparrow*, which is one of the most common names of wild birds in these units. The purpose of the research is to characterize the semantic, structural and linguocultural features of the studied PU. The object of phraseology is considered in a broad sense – this intermediate level includes both idioms and proverbs, sayings, established figurative comparisons, and so on. Due to semantic analysis, PU with the *sparrow* component are divided into the following groups: character traits (positive: wisdom, experience, etc.; negative: naivety, inexperience, frivolity, greed, laziness, indifference, cowardice, ingratitude, etc.), appearance (skinniness, tall and short stature, dirtiness, etc.), physical features (skill, awkwardness, weakness, cold, hunger, etc.), emotional (cheerfulness, anxiety, etc.) and social (equality, inequality, poverty, relations between men and women, etc.) human states. It is established that the structure of Ukrainian PU with the ornithonym *sparrow* is presented in the form of phrases, sentences, established comparisons, a combination of one full word with one or (rarely) several function words. PU in the form of a phrase are classified into basic categories according to the morphological expression of the main word: noun and verb. PU with sentence structure are classified into two types: simple and composite. Simple sentences include one-member (extended and unextended) and two-member (extended and unextended). Composite sentences are divided into compound, complex, run-on sentences, complex syntactic constructions. PU in the form of established comparisons are defined as those relating to the noun, adjective and verb. Examples of functioning of the analyzed ornithophraseologisms in literary and publicistic texts are given. The national-cultural features of PU with the ornithonym *sparrow* in the modern Ukrainian language are studied.

Key words: sparrow, ornithonym, phraseological unit (PU), structure, semantics, linguistic culture.

Постановка проблеми. Відповідно до дефініції, поданої в «Словнику лінгвістичних термінів», *фразеологізм* – це лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, але неподільна лексично, стійка за своїм складом і структурою, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові [1, с. 324-325].

У статті розглядаємо об'єкт фразеології у широкому розумінні – до названого проміжного рівня включаємо як ідіоми, так і прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми, сентенції, усталені образні порівняння, стійкі терміносполучення, примовки тощо.

Фразеологізми з назвами тварин широко відображені в українській мові. Значний науковий

інтерес становлять сталі вислови з номенами диких і свійських птахів (орнітономенами), адже чимало вказаних одиниць характеризуються семантичною різноманітністю, зокрема, позначаючи людські риси характеру, емоції, зовнішній вигляд та ін. Отже, досліджуючи орнітофрази, ми дізнаємося більше про українців, їхній менталітет, культуру, морально-етичні цінності, міжособистісні стосунки тощо. Неабияке зацікавлення мовознавців викликає проблема семантичної й структурної класифікації названих ФО та лінгвокультурні особливості, адже наявні різні підходи до розв'язання цих питань і немає одностайної думки.

Аналіз досліджень. Вивченням фразем із назвами тварин, зокрема й птахів, в українській мові займалися В. Руснак, А. Гребенюк, Н. Дем'яненко, Є. Буточкіна та ін. Однак, ми вважаємо, що фразеологізми з компонентами-орнітономенами потребують детальнішого дослідження у семантико-структурному й лінгвокультурному вимірах.

Мета статті – проаналізувати семантичні, структурні й культурологічні особливості фразеологізмів із компонентом-орнітономеном «горобець» у сучасній українській мові.

Джерельною базою дослідження слугували різноманітні лексикографічні праці: «Фразеологічний словник української мови» (В.М. Білоноженко та ін.), «Фразеологічний словник української мови» (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко), «Українські прислів'я та приказки» (С.В. Мишанич, М.М. Пазяк), «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко), «Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини ХІХ століття» (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко та ін.), «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (Н. Хобзей та ін.), «Що сільце, то нове слівце» (З. Мацюк), «Фразеологія перекладів М. Лукаша» (О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк), «Знаки української етнокультури: словник-довідник» (В.В. Жайворонок), «Енциклопедичний словник символів культури України» (В.П. Коцур та ін.), а також художні та публіцистичні тексти.

Виклад основного матеріалу. У результаті опрацювання значного масиву зібраного матеріалу було виявлено, що з-поміж різних назв диких птахів орнітономен *горобець* є одним із найпоширеніших компонентів у складі українських фразем. *Горобець* – маленький сірий птах, який живе переважно поблизу житла людини. В українській культурі птахові притаманна шлюбна символіка, а також символіка спритності, моторності, злодійства. Крім того, у народному світосприйманні

набув недоброї слави: якщо б'ється в шибку, то в родині буде покійник або погані вісті.

Уважають, що *горобець* – єдиний із птахів, який не святкує Благовіщення і в'є у цей день гніздо. Стара християнська легенда оповідає: коли Христос помирав розп'ятим на хресті, то вояки, які перевіряли, хто на Голгофі ще живий, підійшли до Христа, і горобці відразу зацвірінькали: «Жив-жив! Жив-жив!». Цим вони виявили, що Ісус ще живий, і після цього вояки поперебивали йому ноги. Відтоді горобці приречені шукати поживи лише по смітниках.

Горобець виступає також символом найменшої міри, що стало мотиваційною основою для ФО *горобцеві по коліна, за горобця (як у горобця), із гороб'ячий скік*. Крім того, існує прислів'я *Ліпше горобець у руці, ніж журавель у небі* (краще мала, та користь, ніж велика, та непевна).

Варто наголосити, що за поведінкою *горобців* визначали можливі погодні зміни. Наприклад, «горобці збираються зграйками – на дощ», «як горобці купаються, то дощ буде» [3, с. 146-147].

Серед досліджених фразеологізмів української мови із орнітономеном *горобець* ми виокремили такі семантичні групи:

І. Риси характеру

Мудру, досвідчену людину описують за допомогою таких ФО: *стріляний (старий) горобець; старого горобця на полюв не зловиш; старого горобця не підманиш; стріляного горобця на полюв не обдуриш; знає старий горобець усі шпари в клуні*. Крім того, ФО *стріляний горобець* позначає також перебірливого хлопця, який подобається багатьом дівчатам. Натомість наївність, недосвідченість, нерозумність символізують фраземи *жовторотий горобець; даватися (датися) як горобець на полюв; стріляти (бити) з гармат по горобцях; смішити горобців; горобцям посміхатися*. Вислів *вискочити (вистрибнути) як горобець із стріхи* вживають на позначення того, хто недоречно, недоладно або невчасно говорить що-небудь чи виступає з чимось. ФО *покрутити біля лоба, як горобець крилами* означає показати жестами, що хтось несповна розуму. Про безтурботну, легковажну особу кажуть: *горобці (тобі) вголові (макітрі) цвірінькають; як горобець літом*.

Хитрість, спритність виражають ФО *горобці крупу з'їли, а синиця в клітку попала; горобці шкоду роблять, а синиця в снах упаде; горобець не сіє, не жне, а зернятка клює*. Хитрість, що призводить до негативних наслідків, описують за допомогою фраземи *хитрив, хитрив та й став, бо за курку горобця дістав*. На позначення жадібної особи вживають такі вислови: *за копійку*

горобця в полі дожене; горобця (в полі) за гроші (за копійку, за двадцять копійок) (на колінах) заганяє, горобця в полі може заганяти за копійку; за руб (і) горобця в церкві (чистім) полі) заганяє.

Про ліниву людину говорять: (навчився) давати (горнути, загортати, крутити) горобцям дулі; горобцям пальці (пальця) показувати (тикати); горобцям пір'я шерстити; ганяти (лякати, пужати) горобців; горобців у полі ганяти; (працювати) як пень за горобцями. ФО не має просо, не має горобці, не буду відганяти символізує байдужу людину. Боягузтво передають фразеологізми сміливий як горобець; горобине (гороб'яче) серце. Про особу, яка завдає шкоди, кажуть: молодці, як горобці: всюди їх повно і всюди шкоду роблять. На позначення людини, яка не пам'ятає зробленого їй добра, вживають фразему невдячний, мов ледачий горобець.

II. Зовнішній вигляд

Про дуже тонку, худу людину кажуть: як у горобця лікоть. Високу на зріст людину описують так: горобців руками ловить. Крім того, існують вислови у формі звертань на позначення дуже високого чоловіка: дядьку (дядю, дядь), дістань(те) (подай(те), дай, видери) горобчика. Натомість про того, хто є низького зросту говорять: горобцю по кісточки (по коліна, по (під) хвіст); трохи більше за горобця; сказано: велика птиця, як горобець; як гороб'ячий ніс. ФО ніс як у горобця означає «дуже малий». Якщо людині щось не пасує, то кажуть: (личити, пристати, іти) як горобцю копито. Про брудну, невмивану особу жартівливо говорять: горобці колодязь перекинули (в кого).

III. Фізичні особливості

Про людину, яка швидко виконує певну роботу, кажуть: як жевжик (те саме, що горобець). Незграбну особу позначають за допомогою усталеного порівняння повертається як ведмідь за горобцями (до горобців). Фізично слабку людину описують так: (сили) як у горобця. Про того, у кого дуже слабкі м'язи говорять: як у горобця коліно (під коліном, під колінцями); як у жонатого горобця під коліном; як у старого горобця на задній нозі. Про особу, яку навіть хтось слабкий може скривдити, стверджують: горобці задзьобують.

Про особу, яка сидить скраю, кажуть: примоститися як горобець на бантині. Якщо хто-небудь сидить незручно, невпевнено, вживають такі ФО: сидить (причепився) як горобець на гілці (морозі, припічку, сідалі, тернині, дроті). Відчуття холоду виражає фразема (змерзнути) як горобець під стріхою. Стан голоду передають такі вислови: і горобець у роті не наслідив; голодний горобець залізе і в горнець.

IV. Емоційні стани

Життєрадісність передають ФО, на зразок: веселий, як горобець; горобчик – жвавий хлопчик; горобець на все удалець; горобців руками ловить. Стан неспокою виражають такі вислови: (ходити) як горобець по конюшні; (мотатися) як горобець по сараю. Крім того, метушливій, нетерплячій особі кажуть: не поспішай, бо горобці спішили, та маленькими вродили. Про мовчазну, ображену людину говорять: накапузитися як горобець на дощ. Фразему бовтун гороб'ячий! уживають для вираження незадоволення, обурення ким-небудь. ФО вихопитися як горобець з димоходу (конопель) описує того, хто з'являється неочікувано. Натомість про людей, які розбігаються навсібіч, кажуть: розсипатися як (ніби) зграя горобців.

V. Соціальні стани

Соціальну рівність описує ФО синиця – горобцю сестриця. Натомість нерівність уособлюють такі вислови: не граги горобцеві з соколом; орел не пристає з горобцями; побратався собака з горобцем. Бідність позначають фраземи сидить у гостині, а дома горобці свицуть; у пустій стодолі горобці не тримаються; горобцю пополуднювати (як для горобця; як горобинячі сльози; з горобину душу) «дуже мало (про їжу тощо)». Про дівчину, до якої залицяється багато хлопців, кажуть: женихів – як горобців у стрісі. Крім того, фіксуємо фразему-пораду: не перебирай, дівчино, аби не перебрала, щоб за чоловіка горобця не дістала. Вислів спіймати горобця означає «одержати відмову при сватанні, жениханні, залицянні».

Засвідчуємо поширеність фразем із компонентом **горобець** в українській художній літературі: – Я й не забуваюся, знаю, з ким розмовляю, і прошу мене не лякати, я, прецінь, **стріляний горобець**, – відповів йому зухвало (Р. Федорів); **Денис повертався, як ведмідь за горобцями**: пекли ботинки (Г. Тютюнник); "Дурне базікало! Навіщо розп'якав про мандрівку! Хто тебе тягнув за язика? **Адже слово – не горобець, вилетить – не спіймаси! А тут...**" (В. Малик).

Фіксуємо сталі вислови із складником **горобець** в публіцистичному стилі: *Керуйте своєю мовою. Слово не горобець, випустиш – не впіймаєш* (НВ Life, 03.08.2017, 08:21); *Пам'ятайте: слово не горобець. Перед тим як зізнатися (прим. – у коханні), варто упевнитися в тому, що ви говорите це, тому що по-справжньому відчуваєте...* (Ukr.media, 26.02.2021, 08:26); *Якщо людина тимчасово не працює, вона не сидить вдома і не показує горобцям дулі, а йде до притулку і вигулює собак* (Gazeta.ua, 19.05.2018, 00:16).

З лінгвістичного погляду значний інтерес становить структурна організація орнітофразем, яка нерідко відбиває національну мовну специфіку й своєрідність менталітету українців.

Опрацьований значний корпус фактичного матеріалу засвідчує, що в структурному плані серед орнітофразем значно переважають одиниці, побудовані у формі різних типів словосполучень. Аналізовані ФО у формі словосполучення ми поділили на основні розряди за морфологічним вираженням опорного слова.

1. Іменникові фразеологізми – це ФО у формі словосполучення з опорним іменником. Структура іменникових фразем найчастіше являє собою стійке сполучення іменника з прикметником: *останній горобець* «людина, на яку звалюють чужу провину»; *горобина ніч* «ніч із сильною грозою»; *Вороб'ячий став* «ставок на території Зооветеринарної академії» тощо. Також засвідчено усталені словосполучення, побудовані за структурою: іменник + прийменник + залежний іменник: *горобцю по коліна* «неглибоко, зовсім мало»; *горобцю по кісточки (по коліна, по (під) хвіст)* «низький на зріст».

2. Дієслівні фразеологізми – це ФО у формі словосполучення з опорним дієсловом: *за (на) кудикину (на закудикину) гору горобців драти (пастити)* «відповідь на запитання «куди йдеш?»», коли не хочуть признаватися»; *стріляти (бити) з гармат по горобцях* «затрачати непомірні, великі зусилля там, де вони зайві, недоцільні»; *спіймати горобця* «одержати відмову при сватанні, жениханні, залицянні» та ін.

Орнітофразеологізми у формі простого речення ми поділили на 2 типи:

1) прості двоскладні:

1.1) поширені: *Щоб тебе (його, її, вас, їх) горобці подзьобали* «уживається як жартівливе побажання»; *При солов'ю і горобець співак*; *На Семена горобці збираються в табунці*; *Слово вилетить горобцем, а вернеться волом*; *І горобець на м'яку галузку не сяде* тощо;

1.2) непоширені: *Горобці задзьобують* «навіть слабкий може скривдити»;

2) прості односкладні:

2.1) поширені: *Горобців руками ловить* «моторний; високий»; *Старого горобця на полову не зловиш*; *На заговини й у горобця пиво* та ін.;

2.2) непоширені: *Горобця заганяє* «дуже скупий».

Орнітофразеологізми у формі складного речення ми поділили на 4 типи:

1) складносурядні: *Сидить у гостині, а дома горобці свищують*;

2) складнопідрядні: *Як б'ється горобець у вікно, так буде лист*; *Де ті горобці подінуться, як корчма згорить?*; *Пішов наш старий у танець, як мокрий горобець*; *Де нема співця, послухаєш горобця*; *Краще горобець у жмені, ніж соловей на вербі* тощо;

3) складні безсполучникові: *Слово – не горобець, вилетіло – не ввіймаєш*; *Вилетить горобцем – не спіймаєш червінцем*; *Бойися горобців – не сій проса* та ін.;

4) складні синтаксичні конструкції (складні речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку): *Кінець: пішла баба в танець, а за нею горобець!*; *Молодці, як горобці: всюди їх повно і всюди шкоду роблять*; *Сказано: велика птиця, як горобець* тощо.

Також ми зафіксували компаративні ФО, що існують в словниковому складі в усталеному вигляді. Варто зазначити, що у складі цих висловів першим компонентом, хоч структурно і необов'язковим, факультативним, виступають переважно дієслова, іменники, прикметники, прислівники і т. ін.

Орнітофразеологізми у формі усталених порівнянь ми поділили за опорним компонентом.

1. Усталені порівняння, що стосуються дієслова: *примоститися як горобець на бантині* «сісти скраю»; *сидіти (причепитися) як горобець на гілці (морозі, причіпку, сідалі, тернині, дроті)* «незручно, невпевнено»; *(вийду заміж) як горобці вперед хвостами полетять* «ніколи»;

2. Усталені порівняння, що стосуються прикметника: *сміливий як горобець* «полохливий»; *потрібний як горобцю рогатка* «зовсім не (потрібний)»; *невдячний, мов ледачий горобець* «який не пам'ятає зробленого йому добра»; *швидкий як жевжик (жевжик – те саме, що горобець)*.

3. Усталені порівняння, що стосуються іменника: *порція як для горобця* «дуже мало, обмаль» (про їжу); *сили як у горобця* «дуже мало»; *ніс як у горобця* «дуже малий»; *женихів як горобців у стрісі* «дуже багато»; *як горобинячі сльози* «дуже мало»; *такий з нього ідець, як горобець*.

До особливого розряду зараховуємо **орнітофразеологізми з одним повнозначним словом**. Наприклад, *в горобця* «народна гра».

Висновки. Отже, в українській мові фразеологізми з орнітономеном **горобець** описують риси характеру (позитивні: мудрість, досвідченість тощо; негативні: наївність, недосвідченість, легковажність, жадібність, лінощі, байдужість, боягузтво, невдячність та ін.), зовнішній вигляд (худорба, високий і низький зріст, неохайність тощо), фізичні особливості (вправність, незграб-

ність, слабкість, холод, голод та ін.), емоційні (життєрадісність, неспокій тощо) й соціальні (рівність, нерівність, бідність, стосунки між чоловіком і жінкою та ін.) стани людини.

Як засвідчує наше дослідження, за структурою українські орнітофразеологізми представлені у формі словосполучень, речень, усталених порівнянь, поєднання одного повнозначного слова з одним чи (рідше) кількома службовими словами. Серед орнітофразеологізмів у формі словосполучення за морфологічним вираженням опорного слова переважають дієслівні, тоді як іменникові одиниці характеризуються меншою активністю. У формі простих речень домінують двоскладні поширені, менш чисельними є односкладні поширені. Натомість односкладні непоширені та двоскладні непоширені речення фіксуємо лише в одиничних випадках. Серед орнітофразем, побудованих у вигляді складних речень найпоширенішими є складнопідрядні.

ФО у формі складних безсполучникових речень і складних синтаксичних конструкцій є менш уживаними. Також фіксуємо одиничний випадок ФО у формі складносурядного речення. В українській орнітофразеології переважають усталені порівняння, що стосуються дієслова, натомість компаративні ФО з компонентом-іменником і компонентом-прикметником фіксуємо рідше.

Відзначаємо досить активне вживання фразеологізмів із компонентом *горобець* в українській художній літературі та публіцистиці.

Констатуємо, що використання орнітологічних образів у фразеологізмах підкреслює національну самобутність українців, їх культурні особливості, відображає різні сфери матеріального й духовного життя народу.

Перспективними вважаємо подальші розвідки, присвячені семантичним, структурним і культурологічним аспектам назв інших диких і свійських птахів у складі українських ФО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.
2. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура та ін. Корсунь-Шевченківський : ФОП Гавришенко В.М., 2015. 912 с.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
4. Словник фразеологізмів української мови / укл. : В.М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 2003. 1104 с.
5. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.
6. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.
7. Українські прислів'я та приказки / упор. С.В. Мишанич, М.М. Пазяк. Київ : Дніпро, 1984. 390 с.
8. Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини ХІХ століття / В.Д. Ужченко та ін. ; за ред. В.Д. Ужченка. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 288 с.
9. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / укл. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2002. 735 с.
10. Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся / З. Мацюк. Луцьк : Вежа-Друк, 2013. 476 с.
11. Хобзей Н. та ін. Лексикон львівський; поважно і на жарт. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 672 с.